

نگاهی به اسناد صفویه در آرشیوها و کتابخانه‌های چند کشور جهان

چکیده

در کتابخانه‌ها و آرشیوهای تاریخی برخی از کشورهای جهان، به‌ویژه آرشیوهای تاریخی چند کشور بزرگ اروپایی، تعداد زیادی سند مهم تاریخی در ارتباط با دوره حاکمیت پادشاهان صفوی در ایران وجود دارد. برخی از این اسناد که بازگوکننده نخستین مناسبات و روابط دیپلماتیک بین ایران و کشورهای دیگر جهان هستند، برای روشن ساختن نکات تاریک تاریخ ایران و جهان و ارتباطهای بین‌المللی آن دوره، اهمیت بسیار دارند و آشنایی پژوهشگران ایرانی با این گونه اسناد، مفید و ثمربخش به نظر می‌رسد. در این نوشتار چند آرشیو و کتابخانه تاریخی که هر یک تعدادی از اسناد مربوط به دوره صفوی را در خود جای داده‌اند، معرفی می‌شوند.

کلید واژه‌ها: اسناد صفویه - مراکز اسناد تاریخی.

الف - آرشیوها و کتابخانه‌های ایتالیا:

در ایتالیا آرشیوهای استادی متعددی وجود دارند. مهم‌ترین اسناد صفویه در این آرشیوها عبارتند از:

۱. اسناد موجود در آرشیو اسناد تاریخی واتیکان: اسناد دوره صفویه در این آرشیو بیشتر به سده شانزده و هفده مربوط است و شامل نامه‌هایی است که پادشاهان صفوی به پاهای معاصر خود نگاشته‌اند و مضمون آنها بر داشتن روابط حسنه، اتحاد و دوستی در برابر رومیان [عثمانیها] و فرستادن نمایندگان سیاسی، تجاری و مذهبی مبتنی است.^{۱*} البته بنا بر گفته آقای پادوگانی، رئیس وقت این آرشیو، تعداد اسناد مربوط به ایران در این آرشیو بسیار کم بوده و برای پیدا کردن آنها نیز زحمت زیادی را باید متحمل شد، زیرا فهرستهای اسنادی متفاوتی در این آرشیو وجود دارند که بیشتر آنها بر اساس سال سند و یا نام کشورها طبقه‌بندی نشده‌اند. همچنین اصل بیشتر اسناد از بین رفته‌اند، زیرا در زمانهای پیشین، پس از ترجمه نامه‌ها و اسناد، اصل آنها دور انداخته می‌شد. قسمتی از اسناد نیز به علت حملات آلمانیها در جنگ جهانی از بین رفته‌اند. باید گفت که اسناد موجود این آرشیو تا سال ۱۹۲۲ قابل ملاحظه و مطالعه است. روابط نوین ایران و ایتالیا در دوره معاصر از سال ۱۹۱۰ آغاز شده و سفارت واتیکان در تهران نیز در همین سال دایر شده است.

۲. اسناد کتابخانه واتیکان: این کتابخانه در ساختمانی قرینه با ساختمان آرشیو واتیکان قرار دارد و از دو قسمت کتب خطی و چاپی تشکیل شده است. بر اساس گفته رئیس وقت کتابخانه، آقای جون بویل، نزدیک به یک میلیون جلد کتاب در این کتابخانه موجود است که هفتاد و پنج هزار جلد از آنها نسخه خطی هستند و تعدادی نسخه خطی فارسی هم در بین آنها می‌توان دید. در قسمت نسخ خطی به همین مقدار سند تاریخی مربوط به کشورهای مختلف وجود دارند. در بین این اسناد تنها چهار فقره سند مربوط به ایران دوره صفوی است که عبارتند از: نامه‌های شاه عباس اول، شاه عباس دوم، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین به پاهای معاصر خود.^{۲*}

* بیشتر این اسناد در کتاب روابط دولت صفوی با حکومت‌های ایتالیا مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

** اسلاید این اسناد به ایران منتقل شده و در آرشیو اسناد وزارت امور خارجه قرار دارد.

۳. اسناد آرشیو فلورانس و ونیز: در این آرشیوها اسناد دوره صفوی به همراه اسناد عثمانی در یک پرونده قرار دارند و بیشتر، نامه‌های پادشاهان صفوی و سلاطین عثمانی به گراندوک توسکانا و وندیک [ونیز، ونتسیا] هستند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: نامه‌های شاه عباس اول به گراندوک توسکانا، استوارنامه رابرت شرلی، نامه رابرت شرلی به شاه عباس، نامه‌های شاه عباس دوم و شاه سلیمان به والی تسکانیه. این پرونده چهل و یک فقره سند را شامل می‌شود که برخی از آنها به زبان ترکی و عربی و به عثمانیها مربوط است.

در آرشیو شهر تاریخی ونیز اسناد صفویه در پرونده مشخصی قرار دارند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: نامه‌هایی از شاهان صفوی همچون شاه طهماسب اول و شاه عباس اول به حکام و پادشاه وندیک، دن لبرتو شرلی و حضرت ریم پاپا^{۱۱۱} به همراه دو نسخه کتاب برای جماعت کرملیان که خواجه صفر جلفایی حامل آنها بود، فرمان شاه عباس اول به کنسول ونیز در حلب، پاسخ برخی از نامه‌ها، کتاب اهدایی فیلیپ، پادشاه اسپانیا، به شاه عباس، نامه‌های شاه صفی و شاه عباس دوم به فرمانفرمای وندیک و نامه‌های شاه سلیمان و شاه سلطان حسین به والی وندیک که تعداد آنها بیش از بیست و یک مورد است.

اسناد روابط صفویان با پاپ رم [واتیکان] نیز عبارت از نامه‌های متعددی است که از روابط این دوره حکایت می‌کنند و چنین عناوینی دارند: «فهرست مکاتبات فارسی حضرت ریم پاپا و دیگر پادشاهان عیسویان که برای شاه عباس فرستاده و از جانب پادشاه جمجاه به پادشاهان زرین‌کلاه ارسال گردانیده» و «مکاتبات چند که طبقه فرنگیه به نواب و امرا روانه کرده در تاریخ ۱۶۰۸ لغایت ۱۶۲۳ میلادی یعنی از ابتدای سنه ۱۰۱۸ تا ۱۰۳۳ هجری قمری». بیشتر این نامه‌ها توسط پادری جوان^{۱۱۲} ترجمه و به خط فارسی نوشته شده که نسخه‌های اصلی آنها در موزه کتابخانه ناپولی [ناپل] نگهداری می‌شوند و در سال ۱۳۴۹ نیز استاد مرحوم نصرالله فلسفی از آنها عکس برداری نموده است. این مجموعه ۱۷۲ برگ (۳۴۴ صفحه) بوده و نسخه عکسی آن در آرشیو اسناد وزارت امور خارجه موجود است.

ب - آرشیو اسناد عثمانی یا ترکیه

آرشیوهای موجود در کشور ترکیه را می‌توان به دو دسته دولتی و خصوصی وابسته به اداره اوقاف تقسیم نمود. آرشیوهای دولتی خود به دو دسته آرشیو سلاطین عثمانی در استانبول و آرشیو دوره جمهوری در آنکارا تقسیم می‌شوند. بیشتر اسناد صفویه در آرشیو عثمانی یعنی آرشیو دولتی وابسته به نخست‌وزیری در استانبول قرار دارند و اسنادی را از تاریخ ۱۶۷۶ق. تا اواخر حکومت عثمانی در سال ۱۳۴۲ق. دربر می‌گیرند. از آنجا که این آرشیو بارها تصنیف و نامگذاری شده است، تصنیفهای آن، نام مصنفها را بر خود گرفته‌اند که عبارتند از: تصنیفهای علی امیری، جودت، ابن‌الامین و کپرچی. قسمتهایی از آرشیو که برای پژوهشهای ایرانی مفیدند، عبارتند از:

۱. تصنیفهای علی امیری از ۶۷۷ تا ۱۲۷۷ق. شامل مدارک سیاسی، نظامی، معاملات و روابط خارجی در پنجاه و سه دفتر، از زمان عثمان اول تا سلطان عبدالحمید.

۲. کاتالوگهای اطاق اوراق بابعالی از ۱۲۴۷ تا ۱۳۴۱ق. شامل مکاتبات داخلی و مشتمل بر ۱۰۶۰ دفتر.

۳. کاتالوگهای اطاق اوراق بابعالی از ۱۲۶۵ تا ۱۳۴۱ق. شامل مکاتبات نخست‌وزیری با ولایات مختلف.

۴. کاتالوگهای جودت از ۹۶۰ تا ۱۲۲۰ق. که ۳۴ جلد و درباره عدلیه، عسکریه، امور خارجه و غیره هستند و موضوع بندی نشده‌اند.

۵. کاتالوگ نامه‌های همایون شامل نامه‌های سلاطین عثمانی به رؤسای کشورهای دیگر.

۶. دفاتر نظامات و قوانین که شامل ۳۱ دفتر و حاوی دستورات، قوانین اصلاحاتی و تنظیمات دولتی است.

۷. دفاتر شهرداری از ۱۲۱۷ تا ۱۳۳۰ق. راجع به امور اقتصادی و مدنی.

۸. دفاتر دیوان همایون که به دفاتر درآمدی نیز مشهورند، مکاتبات سلطنتی و نخست‌وزیری با رؤسای کشورهای خارجی و نمایندگان دولتی عثمانی در خارج را دربر می‌گیرند و شامل ۴۲۵ دفتر از سال ۱۲۵۵ تا ۱۳۴۲ق. هستند و سه دفتر با تاریخهای ۱۲۲۷ تا

گزارش ● نگاهی به اسناد صفویه در آرشیوها و کتابخانه‌های چند کشور جهان / ۲۳۳

۱۳۳۱ق. به ایران مربوط می‌شوند.

۹. دفاتر وزارت خارجه به تعداد هشت دفتر با اسنادی با تاریخهای ۱۲۵۶ تا ۱۳۴۲ق.

۱۰. کاتالوگهای تصنیفات خط همایون در سی و دو دفتر موضوع‌بندی نشده که حاوی دستورها و اوامر خطی سلاطین عثمانی از ۱۰۷۰ تا ۱۲۹۷ق. هستند.

۱۱. کاتالوگهای ارادات مهمه که از زمان تشکیل دولت عثمانی تا ۱۲۶۵ق، مسائل مهم داخلی و نظامی ولایات را شامل می‌شوند.

۱۲. کاتالوگهای ابن‌الامین از ۸۹۶ تا ۱۲۹۰ق. حاوی مسائل داخلی، خارجی، نظامی و

مالی.

۱۳. کاتالوگهای اراده مهمه داخلی و خارجی که مصوبات مجلس والا و مجلس مخصوص سلطنتی را شامل شده و تعداد آنها ۱۶۱۴۵۸ فقره سند است.

۱۴. کاتالوگهای ارادات همایونی از ۱۳۱۰ تا ۱۳۳۴ق. در هفتاد و هفت جلد راجع به مسائل داخلی، مذهبی و خارجی.

۱۵. دفاتر تصمیمات و دستورات محرمانه از ۱۲۰۳ تا ۱۳۰۲ق. در ده جلد.

۱۶. دفاتر و مدارک خریداری‌شده خصوصی از ۱۰۹۱ تا ۱۳۸۱ق. مانند کاتالوگهای علی فوآد ترک‌گلدی مشتمل بر تعدادی سند، دفتر و عکس، کاتالوگهای پروفیسور جاوید بایسون از ۷۸۸ تا ۱۳۴۲ق. شامل نامه‌های همایون، گزارش شورشهای مردمی در ایالات مختلف و کاتالوگهای زاویه علی‌بابا در شهر سیواس.

آرشیو عثمانی به‌علت داشتن منابع زیاد و تنوع آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و پژوهشگران بسیاری از اطراف و اکناف جهان در آن مشغول مطالعه و بررسی اسناد مورد نظر خود هستند. از آنجا که بیشتر کاتالوگهای موجود به خط و زبان ترکی استانبولی قدیم هستند، همواره عده‌ای از پژوهشگران پیش‌کسوت ترکیه در حال برگرداندن آنها به خط و زبان جدید هستند.

در بایگانیها و کتابخانه‌های خصوصی استانبول نسخه‌های خطی بسیاری مربوط به دوره صفوی و نامه‌های متبادله بین سران دو کشور در این دوره یافت می‌شود که از جمله این

کتابخانه‌ها می‌توان به کتابخانه‌های یلدیز، توپقاپی و سلطان احمد اشاره کرد. کپی برخی از اسناد روابط ایران و عثمانی به ایران منتقل شده و در آرشیو اسناد وزارت امور خارجه موجود است.

ج - آرشیوها و کتابخانه‌های روسیه

در روسیه و کشورهای مستقل مشترک‌المنافع اسناد و نسخ خطی بسیاری در ارتباط با صفویه می‌توان یافت. گویا روسها بیشتر اسناد قدیمی را به سن پترزبورگ و سپس مسکو منتقل کرده‌اند. بیشترین اسناد زمان صفوی در بایگانی رزارت خارجه روسیه نگهداری می‌شوند و روسها به این اداره، اداره تاریخ دیپلماسی می‌گویند. کپی بیشتر اسناد این دوره تا زمان انعقاد عهدنامه ترکمانچای، با روسها مبادله و به ایران منتقل شده است.

افزون بر بایگانی وزارت خارجه، اسناد و نامه‌هایی از این زمان در آرشیو اسناد ملی مسکو و سن پترزبورگ یافت می‌شود. کتابخانه بزرگ و قدیمی سالتیکوف شدترین در سن پترزبورگ که پس از فروپاشی شوروی به کتابخانه ملی روسیه تغییر نام داده است، حاوی نسخه‌های فراوان و ارزنده‌ای از تاریخ صفویه است. که روسها در سالیان دراز و جنگهای خود با ایران و کشورها دیگر، در این کتابخانه گردآوری کرده‌اند؛ از جمله کتابهای کتابخانه مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی که در سالهای اخیر با مشورت پژوهشگران و دانشمندان محترمی مانند مرحوم دکتر محمدتقی دانش‌پژوه، دکتر ایرج افشار، مرحوم دکتر عبدالحسین نوائی و مرحوم دکتر زریاب خوبی صورت آنها تهیه شده و پس از بستن قراردادی با رئیس وقت کتابخانه مزبور، میکروفیلم آنها تهیه شده و پس از تبدیل به صفحات کپی و صحافی شدن توسط وزارت امور خارجه، در بایگانی مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران برای استفاده پژوهشگران آماده بهره‌برداری گردیده است.

د - مراکز اسنادی قفقاز

در بین آرشیوهای مناطق حد فاصل ایران و روسیه در قفقاز و بایگانیهای این ناحیه در باکو، دربند، محاج قلعه، تفلیس و ایروان؛ بیشترین اسناد دوران صفوی در آرشیو تاریخی

گرجستان قرار دارند. به علت مرکزیت تفلیس در قفقاز و قرار داشتن این شهر به عنوان مرکز نیابت حکومت تزار در قفقاز و همچنین به دلیل درگیری مداوم ایران، روسیه و عثمانی در این منطقه، اسناد زیادی از دوره قراقویونلوها و آق‌قویونلوها تا اواخر دوره قاجار در این بایگانی موجود است که تعداد قابل توجهی از آنها کپی برداری شده و به بایگانی وزارت امور خارجه ایران منتقل شده است. در زمان اتحاد جماهیر شوروی بسیاری از این اسناد به صورت کتابهایی به خط و زبان روسی، گرجی، ترکی، ارمنی و گاهی به خط و زبان فارسی چاپ و منتشر شد و تصاویر اسناد بسیاری نیز در آنها به چاپ رسید. از جمله افرادی که در این راه کوشش نمودند، به آقای ماگالی تودوآ، رئیس وقت بخش ایران‌شناسی دانشگاه شهر کوتائسی* می‌توان اشاره کرد. وجود فرامینی از پادشاهان صفوی در انستیتوی نسخ خطی گرجستان در تفلیس نیز قابل توجه است. از جمله مراکز دیگر قفقاز از نظر وجود اسناد، مدارک و مکاتبات فارسی عهد صفوی می‌توان به موزه و کتابخانه ماتاناداران در شهر ایروان اشاره نمود که در آنجا هم این فرمانها و مکاتبات در دو جلد مربوط به امیران قراقویونلو و آق‌قویونلو و پادشاهان صفوی تا زمان شاه عباس دوم به چاپ رسیده‌اند. اسناد آرشیو دولتی ایروان بیشتر مربوط به سده‌های هجده و نوزده است و در بین آنها به ندرت اسنادی از فرامین شاهان صفوی و دوران پس از صفویه یافت می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

س - آرشیوها و کتابخانه‌های اروپای غربی

از جمله کشورهای اروپایی که اسناد زمان صفوی را در بایگانیهای خود جاداده‌اند، می‌توان بر حسب اهمیت و حجم این اسناد از کشورهای فرانسه، اسپانیا، پرتغال، انگلیس، هلند و اتریش نام برد که کپی برخی از اسناد مراکز مزبور برای تدوین و تنظیم تاریخ روابط خارجی به بایگانی وزارت امور خارجه ایران منتقل شده است و از نسخه‌های خطی موجود در این مراکز، به ویژه کتابخانه موزه بریتانیا و منابع شرقی آن که به فهرستهای ریو معروفند، میکروفیلم تهیه و به ایران منتقل شده است.

در قسمت اسناد آرشیو وزارت امور خارجه انگلیس (P.R.O) هرچند اسناد قابل توجهی در ارتباط با دوره صفوی وجود ندارد، اما بیشتر اسناد متعلق به اواسط و اواخر دوره مزبور به نام نامه‌های پادشاهان در یک مجلد گردآوری شده و در بین اسناد پیش از سده هجده این آرشیو نگهداری می‌شوند.

سازمان اسناد ملی فرانسه در بایگانیهای خود و به ویژه آرشیو وزارت خارجه فرانسه اسنادی از ایران در بیست و چهار مجلد از تاریخ ۱۵۵۴ تا ۱۸۵۰ نگهداری می‌کند که از آن جمله، نامه‌های شاه سلطان حسین به لویی چهاردهم، نامه‌های فتحعلی شاه به ناپلئون و اسناد دوره محمدشاه قاجار قابل توجه‌اند.

اسناد و منابع بسیاری نیز در دیگر مراکز آرشیوی اروپا و کشورهای آسیایی وجود دارند که بررسی آنها فرصت و کار بسیاری می‌طلبد. لازم به یادآوری است که زحمات و پژوهشهای اساتید و پیش‌کسوتانی چون: مرحوم عباس اقبال آشتیانی، مرحوم نصرالله فلسفی، مرحوم دکتر جهانگیر قائم‌مقامی، مرحوم دکتر عبدالحسین نوائی و دیگران نیز از منابع مهم و ارزنده تاریخ این زمان به شمار می‌آیند.